

վրէժն առնելու համար, կղզւոյն գերիշխանութիւնը ձեռք կ'առնեն, որոնցմէ շուտով վիենտկեցւոց կ'անցնի, որոնք աւելի շուտով Միջերկրականի այս գեղեցիկ կղզին պայծառափայլ հասարակապետութեան պարզ գաղթականութիւն մը կը դարձնեն, 1849, մարտի 11 ընդունելով կատարինէ կոռնարոյի հրաժարականը, որ կիպրոսի վերջին թագունին հըաւ՝, և Լիւսինեանց թագաւորական կեանքը՝ լոկ պատմական էջեր դարձնելով:

Հ. Ն. ԱՆՏՐԻՆԵԱՆ

ՊԱՅՄԱՆԱՅԻՆ ԵՐԱՐԱՆԱՅԻՆ ԲԱՆԿԱՅԻՆ ՎՐԱՅ

ՈՒՍՈՒՄ ՄԸ

Ա.

Ինչպէս ճշմարտիւ ըստեալ է թէ « ոճը մարդն իսկ է », և թէ « մարդ իր պատկերին համեմատ կը կերտէ իր փիլիսոփայութիւնը », նմանապէս կրնայ ըսուիլ թէ ժողովուրդ մը իր պատկերին համեմատ կը շինէ իր լեզուն: Անգլիացւոց և Ամերիկացւոց օգտապաշտ ու գործնական ոգին կը տեսնուի անգլիերէն լեզուին կազմութեանը մէջ. Գերմանացւոց ճաշակի պակասը կ'երեւնայ իրենց լեզուին երկարաձիգ բարդութեանց մէջ. Ֆրանսացւոց տրամաբանող միտքը կը պատկերանայ անոնց լեզուին ու գրականութեան յստակութեանը մէջ: Հայերէն լեզուն ալ հայ մտքին հաստատարիմ պատկերն է: Հայ լեզուին պատմութենէն կարելի է ուսանիլ հայ նկարագիրն ալ: Հայերէնը կրցած է ժամանակա-

պահպանել իր ուրոյն անհատականութիւնը հոյակապ յունարենի առջեւ: Մեր նախնիք, յունարենէ թարգմանելու առնել իսկ, գիտցած են ճաշակաւոր կերպով պահել իրենց լեզուին անկախութիւնը թէ՛ բառակազմութեան և թէ՛ շարադասութեան մէջ:

Բայց այդ փառաւոր հայերէնը շատոնց դադրած է հայ ազգին բարբառն ըլլալէ, ու ասկէ դար մը առաջ մեր ժողովուրդին խօսած լեզուին մէջ օտար տարրը այնչափ գերակշիռ էր և շարադասութիւնը այնպէս չհայկական՝ որ կարելի է այժմու գրաւոր հայերէնը նկատել ոչ միայն յայնմհետէ ի զարդ և ի կերպարան եկած, այլ և գրեթէ ի չդոյէ ի զոյ: Ու այս լեզուական վերածնունդին մէջ հայ միտքը նորէն ի հանդէս կը բերէ իր բարձր յատկութիւններն. իր անկախ ոգին ու նուրբ ճաշակը: Անհամար բառեր կը պակսէին մեր աշխարհիկ լեզուին. անոնք մեր նախնեաց լեզուին պատրաստ զանձարանէն մեծ մասամբ հայթայթուեցան: Սակայն պէտք էին դեռ ուրիշ շատ բառեր ալ — որք հինին մէջ գոյութիւն չունէին — բառեր՝ նշանակելու համար վերջին գործերու ընթացքին ի լոյս եկած նոր գիտութիւններն ու գաղափարներ, նոր ստեղծուած գործիքներ ու ընկերային պայմաններ: Հայ բանասիրութիւնը անմոյր ու անվարան գործի ձեռնարկելով հետզհետէ զարբնեց անթիւ բառեր և կերպաւորեց նորոգ հայերէնը: Զայս ընելու առնել վաղագոյնս զարգացած արդի լեզուաց (մասնաւորապէս ֆրանսերէնի) օրինակն աչքի առջեւ ունեցաւ: Բայց գիտցաւ բանաւոր հետեւողութիւն մը ընել. գիտցաւ հմտութեան հետ նաեւ ճաշակ ի կիր արկանել: Նորակերտ բառերը ընդհանրապէս ազուր որ են և ընդունելի: Սակայն կան քացառութիւններ ալ. բառեր որոց յօրինիչն թիրաքած են կամ ի հմտութենէ կամ ի ճաշակէ: Գիտութիւն հարկաւոր է կանոնը ճանչնալու համար, և ճաշակ հարկաւոր է քացառութեան արդար տեղը որոշելու համար: Եւրոպականն իր շեղումներուն մէջ հայ բանասիրութիւնը երբեմն մոլորած է, երբեմն ալ՝

բան ի վեր կ'աղաղակէ թէ թագունին անոր համար զինք կը պաննէր՝ որովհետեւ չէր ուզած զոչացնել անոր այն կերպը՝ որով իր էրկանը Ա. Պետրոսի մահուան պատճառ եղաւ:

1. Հայոց ալ տիպոսաւոր այս թագունացի վրայ ընդարձակ դրած է Մեծ. Հ. Բ. Վ. Թորոսեան, « Բազմապէս » 1898, Թիւ 11, և այլն:

երոպականին չափազանց հաւատարմութեամբը ձախողած է: Այդինքն այն է որ այժմ ունինք շատ մը բառեր այս կամ այն նկատմամբ վրիպաւոր. բառեր որք ճիշդ համապատասխաններն չեն եւրոպականաց որոց դէմ դրուած են, կամ սխալ զգալաւոր մը կու տան, կամ անտանելի խղուրդութիւններ են, կամ տարապայման երկարութիւն ունին, կամ, վերջապէս, բոլորովին աւելորդ են:

Ուրիշն ամենալուրջ քննութեան կարօտ է մեր նորակազմ բառերու ինդիքը: Պէտք չէ թողուլ որ յոռեկազմ բառերով արատաւորի լեզուն կամ աւելորդութիւններով ծանրաբեռնի: Ներկայս փորձ մըն է քանի մը սկզբունքներ բանաձեւելու, որոց համանա, կը կարծեմ, նոր բառերու շինութիւնը յառաջ երթալու է:

Ք.

Նախ նկատի պիտի առնեմ նորակազմ ընտիր բառերը: Այս գրուածի սահմաններն չեն ներքեր անոնց լիակատար ցանկը տալ. միայն օրինակներ պիտի յիշեմ՝ զանոնք բաժնելով քանի մը դասու:

1. Նոր գիտութեանց և արուեստից, եւրագիտ իրերու և գործիներու տեղանքներ:

Երկրաբանութիւն, géologie. հանքաբանութիւն, minéralogie. բնկերաբանութիւն, sociologie. ջրարուժութիւն, hydrothérapie. մանկատաժութիւն, puériculture. լուսանկարչութիւն, photographie. հեռագրութիւն, télégraphie. թրթուածին, oxygène. ժահին, brome. ծորին, fluor. մանրացոյց, microscope. հեռագիտակ, télescope. հեռաձայն, téléphone. ձայնագիր, phonographe. շոգենաւ, steamboat. օդանաւ, ballon. ծխախոտ, tabac-à-fumer. սեղմիւրան, corset. հովահար, éventail. մանրէ, microbe.

2. Խմաստասիրական, քաղաքական և բնկերային եւր գաղափարներ արտայայտող բառեր:

Համերաշխութիւն, solidarité. այլա-

սիրութիւն, altruisme. բարեսեւութիւն, optimisme. յոռեսեւութիւն, pessimisme. զգացումականութիւն, sentimentalisme. բնկերվարութիւն, socialisme. ռամկապետութիւն, démocratie. անիշխանութիւն, anarchie. զործակցութիւն, coopération. դիւրագայութիւն, susceptibility. ալլատերութիւն, dégénération. պայմանադրական, conventionnel. մտաւիպար, idéal. բնորոշ, caractéristique. դիւանագիտութիւն, diplomatie. վերջնագիր, ultimatum. բանաձեւ, formule. նորաձեւութիւն, mode. նորոյթ, nouveauté. երեկոյթ, soirée. արդուզարդ, toilette. քմայք, fantaisie. ուսամերկ, décolleté. ամուսնալուծութիւն, divorce. նորամուծութիւն, innovation. այցաքարտ, carte-de-visite. զինադուլ, armistice. զէնքնկէցութիւն, désarmement. ռազմագիտութիւն, stratégie. ամուսնատաւար, amateur. արուեստագէտ, artiste.

3. Կրթական և տնտեսական կարգի եւրոյրիներ արտայայտող բառեր:

Համալսարան, université. ծաղկոց, école primaire. մանկապարտէզ, kindergarten. լրագիր, newspaper. խմբագիր, rédacteur. հրատարակիչ, éditeur (publisher). հրապարակագիր, publiciste. տպարան, imprimerie. տպագրութիւն, impression. զրաշար, compositeur. ձուլարան, fonderie. վկայագիր, diplôme. հանրագիտակ, encyclopédie. զրամազուխ, capital. ելեւուտ, finance. ելմտագէտ, financier. զրամատուն, banque. ելեւմտացոյց, budget. աւանդատուն, mont de piété. տնտեսագէտ, économete. մանկացում, banqueroute. շահաղէտ, spéculateur. սակարան, bourse. գանձակալ, trésorier. փողբրանոց, mint. նմոյշ, échantillon.

Պ.

Նորակազմ բառերու վերեւ յիշուած օրինակներն և ուրիշ շատեր ալ աչքի առ-

ջեւ ունենալով՝ պիտի բանաձեւեմ քանի մը սկզբունքներ որոնք պէտք է առաջնորդեն մեզ նոր բառեր յօրինելու աշխատութեան մէջ:

ԱՌԱՋԻՆ ՍԿԱՐՈՒՆՔ

Ձօրինել նոր բառ մը երբ եղև եղանակորեամբ բառ մը արդէն գոյութիւն ունի լեզուին մէջ: Փոքր չէ թէ այդ հին բառը դասական է թէ գաւառական, կը բաւէ որ հարազատ ու լաւ հայերէն ըլլայ:

Այս ինքնայայտ սկզբունքին դէմ յաճախ մեղանշած է հայ բանասիրութիւնը: Ահաւաստի քանի մը օրինակներ. —

Bronchite. « Թոքացնցղատապ » . արդէն ունինք ընտիր հայերէն մը, խոնկ: Incontinence d'urine, « անմիջակալութիւն » կամ « միզագնացութիւն » թարգմանուած է, անտես ըլլալով հնօրեայ բառը որ է Միզարձակութիւն:

Rage կամ hydrophobie, « ջրախուսութիւն » . կը բաւէր պարզ ու ծանօթ հայերէնը, կատաղութիւն: Impaludisme, « ճահճածնութիւն », աւելորդ բառ, զի այս նոր բառը ուրիշ բան չի նշանակեր բայց երբ զոյղ անուշով ծանօթ չեմք:

Lienterie, « աղեհարթութիւն » . ի՞նչ պէտք է, քանի որ հիները արդէն թարգմանած էին նոյնը ուղորկադութիւն:

Végétation, « մասրոյս » . արդէն կար մասմոյ:

Aphte « Թերանկեղ » . շատոնց ունէինք քերական բառը:

Hernie scrotale, « աղեթափութիւն փոշտի » . կամ « աղեփոշտանկ » թարգմանուած է վերջերս, ինչ որ հիները պարզապէս փոշտանկ կոչած էին:

Asthme կոչուած ախտը, իր ամենէն ուշագրաւ երեւութիւն նայելով՝ հայերէն ինք կոչուած է ի հնուց, և ուստի աւելորդ էր « ծանրաշնչութիւն » արտանուն մը ստեղծել: Ու որքան աւելի աղուոր, բնական, կարճ, բացատրութիւն է « հեւըր »: Նոյնը ճշմարիտ է նաեւ խժուկ, դող, բերնակ, մասմոլ, փոշտանկ բառերուն նկատմամբ, որոնց գերազանցութիւնը ամեն տեւ

սակետով ակնհերեւ է նորահարներուն աւելնիք:

ԵՐԿՐՈՐԴ ՍԿԱՐՈՒՆՔ

Ձօրինել նոր բառ մը երբ կարելի է հին բառ մը նոր եղանակով մը, իմաստի նոր եղանակադրմամբ մը գործածել՝ անպիտոյս պահելով հինը կամ միայն ածանց մը աւելցնելով:

Այս հնարքէն չօգտուի՝ պիտի նշանակէր անգիտել լեզուին մէկ զարմանալի ընդունակութիւնը: Իրօք ունինք կարգ մը հին բառեր զորս նոր առումով և իբրեւ նոր բառ կը գործածենք արդի հայերէնի մէջ: Օրինակ իմն Բերբ, որ feuilleին թարգմանութիւնն է նոր նշանակութեամբ և որմէ բարդեր եւս կազմուած են — Թաթերթ, շարթաթերթ, ամաթերթ — Թաղաթ, շարթաթերթ, նոյնպէս նոր բառ է, articleի թարգմանութիւնը: Այդ նոր նշանակութիւնները միշտ յստակօրէն կը տեսնուին խօսքի մը մէջ, ու ոչ ոք կը չփոխէ երբեք ծաղկանց թերթերուն կամ մարմինի յօդուածներուն հետ: Աւելորդ և տգեղ պիտի ըլլար առաւելագոյն յստակութեան պատրաստելով ելլել ստեղծել « լրագրաթերթ » և « լրագրալոյս »: Անակնկալ մը, inattendu. աղբիջիկ, influent. նոր իմաստ զգեցած հին բառեր են: Նոյնպէս է և արկածեալ բառը: Նստադատ, ministre. դեսպան, ambassadeur. հիւպատոս, consul. ոստիկան, policeman. այն հին բառերն են որք արդի պայմաններու պատասխանող նոր բառեր կը համարուին: Կան նաեւ հին համանիշներ որոնք արդի լեզուաց բառական երանգներն առած են և այդ կերպով նոր բառերու ոյժ առած են. անգիտիլ ignorer կը նշանակէ արդի հայերէնի մէջ, իսկ անգիտանալ to ignore (անգիտական առումով), այսինքն չգիտնալ ձեւացնել:

Այս սկզբունքին անուշադիր ըլլալով յօրինուած են սակայն աւելորդ բառեր ալ: Ֆրանսերէն coffre-fort բառը, որ « ուժով արկ » կը նշանակէ, բառական թարգմանութեամբ « արկզամուր » կոչուած է,

և ապա « դրամարկ » : Դիտելու է թէ մեր նախնիք « ամուր » ածականը իբր գոյական անուն գործածած են « ամրոց » ի նշանակութեամբ, և այժմ ալ « coffrefort »-ը պարզապէս « ամուր » պիտի կու-չէին։ Անգլիացիները այդ նոր տառով կը գործածեն հին ու պարզ բառ մը, ածական մը, safe, որ « ապահով » կը նշանակէ։ անոնք իրենց ռակինները, դրամները, ար-ժէքները « ապահով » ի մէջ կը պահեն, մենք ինչո՞ւ մեր գանձերը անխորտակելի և ապահով տնօրի մէջ չպահենք, կամ, եթէ կ'ուզէք, ամբակ-ի մէջ։

Ուրիշ օրինակ մը։ Assurance, « ապա-հովութիւն » հին բառը ֆոնասացիք կը գոր-ծածեն այն նոր երեւան ելած գործողու-թեան համար որով ընկերութիւն մը ա-պահովութիւն կու տայ արկածներէ պատ-ճառեալ ֆնասներու դէմ։ մենք այդ նշա-նակութիւնը տալու համար երկայնածիճ բարդ մը ստեղծեք ենք, « ապահովագրու-թիւն »-ը։ կամ « ապահով »-ը դուրս ձգել պէտք էր կամ « գրութիւն »-ը, որպէս զի երկու եռավանկները յօդով մը միացան՝ ծնունդ չտային եռթիւանկեանի մը։ Եւ ի՞նչ հարկ կար։ Խնդիրը այն է թէ զերծ պիտի մնայ մարդը ֆնասէն եթէ պատա-հելու ըլլայ հրդեհ, կամ այլ արկած։ Ու « զերծ » արմատը սբանչելապէս կրնայ ստանձնել այդ նոր պաշտօնը, կը բաւէ որ պզտիկ մասնիկ մը կցելով բռնեք as-surance, զերծիք։ և ատոր համար ընկե-րութեան վճարուած գինը կոչենք զերծանք (հետեւելով փրկանք նախատրպարին)։ As-surer կրնայ կոչուիլ զերծատրեք։

« Ամուսնալուծութիւն » բառը, թէեւ պարզ, բայց երկար է ու աւելորդ. զի կրնայինք divorce, որ երկուքի բաժնե-լու զաղափարը կու տայ, և « ամուսին » ի միտք չի պարունակեր, թարգմանել հին հայերէնով մը, մեզի պէտք եղածը առնե-լով բաժանել, զատել, տրոհել բայերուն արմատներէն, և բռնել « զատանք » կամ « բաժն » : Սակայն ատիկա ընելու իսկ հարկ չկայ քանի որ « տրոհ » արմատը, որ արդի հայերէնի մէջ դեռ բանի մը բե-

րուած չէ, կրնայ այդ նոր պաշտօնը յար-մարապէս առնել — եւրոպականին նման հնչում մ'ալ ունենալով — և կ'ունենանք divorce, արոհ. divorcer, տրոհել. di-ivorcé, տրոհեալ մը պարզապէս։

Morgueի դէմ նոր բառ մը, « դիակ-նարան » գրուած է վերջերս։ Եւրոպակա-նը յայտնապէս լատինական mors, mor-tis, մահ, արմատէն է։ Քանի որ գիտենք թէ ատիկա միեւնոյն բառն է հայերէն « մահ » (մարհ կամ մառհ) և « մեռ » ի հետ, և թէ « մարդ » և « մարմին » ար-մատներն իսկ մահկանացու կամ վիրա-ւորելի կը նշանակեն, ու նոյն մեռ ար-մատէն են (Hubschmann. Arm. Gram. էջ 472), ինչո՞ւ, փոխանակ խոշոր բառ մը նորակերտելու, չըսենք մենք ալ մեռք, morgueի նշանակութեամբ։ Այս պարա-զային մէջ ալ հայն ու եւրոպականը իրա-րու նման կը հնչեն, բայց նմանութիւնը բռնագործիկ չէ, հայերէնը եւրոպականին տառադարձեալը չէ, այլ բնիկ հայերէն է, և ունի եւրոպականին հետ ի բնէ նոյն ար-մատն ըլլալու առաւելութիւնը, հանդերձ պարզութեամբ ու կարճութիւնով։

Հին բառերուն նոր երանգներ տալու սկզբունքին անուշադիր ըլլալով է որ հայ բանասիրութիւնը այնքան դժուարութիւն կրած է évolution բառին դէմ հայերէն մը հանելու և յօրինած է քանի մը անյա-շող նորեր բոլորովին յուսկէտս։ « Բա-րեջրջութիւնը » համապատասխան չէ եւ-րոպականին, զի անկարելի է « յետադէմ կամ յետախաղաց բարեջրջութեան » (é-volution rétrograde) վրայ խօսիլ։ « Շրջափոխութիւն », « քնաշրջութիւն » և այլն որ յետոյ հնարուած են, ցոյց կու տան թէ գոհացուցիչ բառը տակաւին կը փնտռուի։ Ու բառը, ճշմարիտ ու հին հայե-րէն, անդին կը սպասէ իրօք, évolutionի արմատը, volvo, որ դառնալ, թաւալիլ, գլորիլ կը նշանակէ, հայկական է այնքան որքան լատինական, որպէս համեմատա-կան լեզուագիտութիւնը շատոնց մատնա-նիշ բրած է (Տէրվիշեան. Հնդ. Նախալե-զու. էջ 106)։ Volvoին հայկական ձեւը

քանի մը զանազանակ ունի. Գալ — արիւ. ց(ո)լ—որիւ. ոլ—որիւ, և հոլ—ովիւ ։ Այս հայ ձեւերուն մէջ « հոլով » ն է որ թէ նիւթա. կան թէ վերացական առումով գործածուած է արդէն. քարեր կը հոլովենք լեռն ի վար, ինչպէս նաեւ անուններ կը հոլովենք, երբ սէր, սիրոյ, սիրով, սէրէ կը հոլովենք, բառին էական մասը կը պահենք՝ զայն ենթարկելով հետզհետէ կարգ մը եղանա. կաւորումներու. Ուրեմն « հոլովում »-ը բարդ իմաստ մը առած է, և սքանչելապէս կ'արտայայտէ « կանոնաւոր ընթացքի մը մէջ փոփոխութիւններ կրելու » զադափա. րը, որ է ճիշդ համապատասխանը évo. lutionի իմաստասիրական զադափարին ։ Ճաշակը կը հրամայէ անտես ընել եւրո. պականին սկիզբի մասնիկը, հայերէնին երկարութիւն մը չտալու համար, կը բաւէ որ բառին արդի գիտական երանգը տալու համար « ունի » մասնիկին տեղ անոր նմանը « ոյթ »-ը գնենք և այսպէս կազմենք հո. թովոյթ բառը, որ ոչ միայն հնչումով և իմաստով այլ և լեզուական նշանութեամբը հաւասարն ու համագործն է évolutionի ։ Եայաճեւը կ'ընենք, « հոլովել » ի տեղ, հոյով—անայ, évoluer. և évolutioniste-ր կը կոչենք հոյովութեան մը ։

Վերի օրինակները կը բաւեն ցուցնել թէ համեմատական լեզուագիտութեան տուիք. ները պատուական օժանդակ մ'են բանա. սիրութեան, և թէ, երբ եւրոպական բառ մը արդէն հայերէնին մէջ կայ, թէեւ ա. նելի կամ նուազ ծպտեալ, պէտք է զայն գործածել նոր երանգը տալով և ոչ թէ նորեր ստեղծել ։ Շրջափոխութիւն, բա. բեշըջութիւն, քնաշըջութիւն, և այլն գո. յութեան իրաւունք չունին քանի որ բուն բառը, évolutionը, հայերէն ունինք ար. զէն « հոլովում » ձեւին տակ, և որուն այնքան հեշտ է տալ նոր երանգը ։

Տօթք. Մ. ՍՍՐԱՑ ԳՈՐԻՒՆԵԱՆ

Շարայարքի

ԹՂԹԱԿՅՈՒԹԻՒՆ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՃԵՄԱՐԱՆԻ

Ա. — Աշխարհաբարի խնդիրք.

Գրագէտ դասակարգը ի՞նչ չափով պէտք է աշ. խատակցի ժողովրդեամբ. — Դր իրաւութեան. րը. — Ի՞նչ սկզբունքներու վրայ պէտք է ձիմուի իր գործունեութիւնը ։

Լեզուն կը փոփոխէ՝ ամէն օր՝ քերա. կանութեան մէջ ձեւերը, բառերուն մէջ՝ իմաստները, ինչպէս ամէն իրէ՝ ամէն վայր. կեան բան մը կը մտաշի իրմէ, Բայց այս փոփոխութիւնը, նման մարդկային հասա. կի վրայ եղածներուն, գործողութեան պա. հուն՝ անզգալի, ժամանակի կը կարօտին որոշ ձեւ մը առնելու և յայտնուելու հա. մար, ինչպէս հեռաւորութեան որոշ չափ մը պէտք է՝ որպէս զի օդը իր կապոյտ գոյնն յայտնէ ։

Գրական շարքառը, որ ծանրաշարժ զան. գուած մ'է բառարաններու, օրագրներու, մատենաներու այնքան անկարող է ժողո. վրդական լեզուին հետ ընթանալ (ենթադ. կուելով անոր ամենէն նուրբ փոփոխու. թեանց)՝ որքան զրիչը՝ խօսքին ։

Եթէ գրական բարբառը պարտականու. թիւն ունենար ժողովրդականին հաւատա. ըրմ լուսանկարն ըլլալու միայն, հարկ պիտի ըլլար ամէն վայրկեան փոփոխել քերականութիւնն և բառարանը, և պիտի չունենայինք երբէք հաստատուն գրական բարբառ մը՝ որ սերունդներու միջին կապ մ'ըլլար և անոնց հասարակաց տառա. ցուածքը ։ Այս անտեղութիւնը նկատելով ու միանգամայն այնքան անկարելի ըլլա. լով ժողովրդական լեզուի ընթացքին հե. տելի՛ անդադար՝ որքան ժողովրդեան այլ եւս անհասկանալի դարձած լեզու մը (գրա. բարբ՝ օրինակի համար) առօրեայ գործա. ծութեան մէջ պահելը, գրական շարքառը պէտք է ըլլայ բան մը՝ որ ոչ առաջնայն